

SUBA JÁNOS:*

A HABSBURG BIRODALOM TÉRKÉPEI A BÁNSÁGRÓL (XVIII–XX. SZ.)

17–20TH CENTURY MAPS OF THE BANATE OF THE HABSBURG EMPIRE

ABSTRACT

The 1st and 2nd military surveys of the Habsburg Empire were done by the countries and territories. The surveying of the Temes Banate was ordered by Empress Maria Theresa in 1769. This was a scale 1 : 7200 economic survey in order to exhibit the tenements, landed properties and to gain information on the land use.

This preliminary survey served as a basis for the scale 1:28 800 segments of the 1st military survey of the empire in 1772. The mapping of the 2nd military survey (1865-1866) has already been connected to the mapmaking of the different countries of the empire, similarly to that of the 3rd military survey between 1872 and 1884.

The exhibition contains some deduced maps besides the sheets of the surveys.

1. Bevezetés

1718-ban, a Pozsereváci béke után ez a terület a Habsburg birodalom fennhatósága alá került,¹ és Temesi Bánság néven külön tartományt hoztak létre belőle.² Területének egy részét a határőrvidékhez csatolták. A határőrvidéket sajátos átmeneti térségként értelmezhetjük.³ Ezzel a Habsburg birodalom a Kárpát-medencében kialakult magyar állam térszerkezetét próbálta szétbontni,⁴ befolyásolni.⁵

A katonai és politikai vezetésnek egyik legfontosabb feladata volt, az új területek megismerése, feltérképezése, térképek elkészítése.⁶ Dolgozatunkban a katonai felméréseket és a belőlük készült levezetett térképeket mutatjuk be.

2. Első térképek az új tartományról 1709–1769

A visszafoglaló háborúk után az első térképet Johann Christoph Müller hadmérnök készítette Magyarországról 1709-ben. Az 1 : 550 000 méretarányú térkép az addigi legrészletesebb ábrázolás Magyarországról.⁷

A Bánságról 1723–1725 között, a *Szavolyai Jenő* parancsára készítettek egy kéziratos térképet, amelynek méretaránya 1 : 255 000, mérete: 86 x 98,5 cm. Az „a la vue” készült felvételnél a hegyeket alaprajzban, ferde megvilágítást feltételezve ábrázolták.⁸

1769-ben készítette el *Ignatz Müller* ezredes Magyarország 1 : 360 000 méretarányú térképét a meglevő források alapján.⁹

3. Az I. katonai felmérés térképei

A hétéves háború katonai tapasztalatai alapján kiderült, hogy szükség van az egész birodalmat ábrázoló, egységes elvek szerint felmért, részletes térképekre. Mária Terézia elfogadta a Haditanács felterjesztését, így 1764-től számítjuk az osztrák birodalom és utódállamainak katonai térképezését, és a birodalom I. katonai felmérését. Az osztrák birodalom

* PhD, alezredes, a Hadtörténeti Térképtár vezetője, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.

I. katonai felmérése mintegy 5400 szelvényből álló, 1 : 28 800 méretarányú térképműve a kor méreteiben leghatalmasabb és legrészletesebb topográfiai alkotása volt. Külön országonként és tartományonként történt a felmérés.

3.1. A Temesi Bánság felmérési szelvényei 1769–1772

A Temesi Bánság felmérését Mária Terézia rendelte el 1769-ben. Gazdasági felmérés volt a telkek, birtokok, művelési ágak kimutatására, 1 : 7200 méretarányban, amely a katonai felmérés méretarányának a négyszerese. A felmérést mérőasztallal végezték, de a grafikus irányzás és metszés helyett többnyire irányzást és hosszmerést (mérőlánccal, kötéllel, rúddal) végeztek. A gazdasági felmérést szintén tiszték végezték katonai mérnökök részvételével. A felmérést Elmpt alezredes irányította. A gazdasági felvételek helyszíni vázlatait könyv alakban fűzték össze, amelyhez leírás is tartozott. Ezek elsősorban a mezőgazdaságra vonatkozó feljegyzések voltak: a terep fekvése, a talajviszonyok, a telepíthető szántók, rétek, szőlők, stb. Ezek alapján készült el 208 kéziratos szelvényen a Bánság felmérése 1 : 28 800 méretarányban 1772-ben.¹⁰ A térképek között sok a szabálytalan alakú és méretű. Egy eredeti kéziratos áttekintőszelvény is tartozik hozzá. A hozzá tartozó országleírást Elmpt ezredes készítette el 1774-ben.

A Temesi Bánságról készült szelvények szép kivitelűek (miután gazdasági felmérés alapján készültek, nincs külön eredeti és másolati sorozat). A szántókat sakktáblaszerűen jelölték (a magyarországi szelvényeken csak halvány színezés jelzi). A szelvények bal felső sorában szerepel a sorszám (Sectio), alatta a District (megye) és az adott térképen szereplő fontosabb települések (esetleg terület) megnevezése. Jobb felső szélén az aránymértéket találhatjuk. A jobb oldali széles keretben az összes, azon a szelvényen szereplő település szerepel, mellettük oszlopok, amelyek a településekhez tartozó házak és parasztházak, porták, kertek, lovak számát jelölte (de nem töltötték fel adattal). A szelvény négy oldalán a keretben feltüntettek a csatlakozó szelvények sorszámát is. Az 1769–1772 között felmért szelvények tartalmazzák a két később kialakított határőrvidék területét is. A felmérés idején a Temesi Bánság 11 járásra oszlott.¹¹ A pancsovai és az orsovai a határőrvidékhez tartozott, amelyekből 1775-ben létrejött a Német bánsági és az Oláh–Illir bánsági Határőrvidék területe. A 11 járás határa eredetileg is szerepelt a térképen, de feltehetően utólag a későbbi határőrvidékek határát is berajzolták. A térképen fent baloldalon a „Königreich Ungarn” felirat alatt az adott határőrezred is meg van nevezve a „K. k. Militär Grenze” megírás mellett.

3.2. A Bánsági Határőrvidék felmérése 1780–1784

A Temesi Bánság területén levő két határőrvidéket az I. katonai felmérés során kétszer mérték fel: először 1769–1772 között, a Temesi Bánság felmérésének keretében, majd a szervezeti változást követően, önálló határőrvidékeként. A Temesi Bánság területén két bánsági határőrezred állomásozott, amelyek végleg 1775-ben váltak önálló határőrvidékké; elnevezésük „Német bánsági” és „Oláh–Illir bánsági” Határőrvidékre változott.

A Német Bánsági Határőrvidék felmérése a bajor örökösödési háború befejezése után került sor. A munkálatokat Wegler alezredes irányította 1780–1784 között. A 33 kéziratos, színezett, 1 : 28 800 méretarányú szelvény 1780–1784 között készült, egy eredeti és egy másolati példányban. A sorozat 24. szelvényén rövid jelkulcs található. A szelvények határoló vonalai nem esnek egybe az 1769–1772 közötti a Temesi Bánság felmérésekor készült szelvényekével.

Az Oláh–Illir Bánsági Határőrvidék területén szintén 1780-ban kezdődtek meg a térképezési munkálatok, amelyet Wegler őrnagy, majd alezredes vezetett. Ugyancsak ő vezette az 1781-ben induló gazdasági felmérést is. A gazdasági felmérés 1785-re, a katonai térkép 1 : 28 800 méretarányban 1784-re készült el. A kéziratos, színezett térképmű 47 szelvény-

ből áll.¹² 1–46-ig számozva; az 1. szelvényhez még egy számozatlan, teljes méretű szelvény is tartozik. 1780–1784 között készültek. A szelvények határoló vonalai itt sem esnek egybe az 1769–1772 közötti, a Temesi Bánság felmérésekor készült szelvényekével.

3.3. Levezetett térképek

3.3.1. *A Bánát 1 : 136 800 méretarányú térképe, 1773*

A felmérés befejezése után, 1773-ban Christoph Glaser alhadnagy elkészítette Bánát térképét 1 : 136 800 méretarányban.¹³ A hat szabálytalan alakú, kéziratos, színezett szelvény összemontírozva, szigettérkép. Eredetileg a 11 megye határát ábrázolták, majd ezt utólag eltávolították, és a térkép déli részén a Német bánsági ill. Oláh-Illir bánsági Határőrvidékek határait rajzolták meg.

3.3.2. *Magyarország 1 : 192 000 méretarányú térképe, 1786*

Neu ezredes által 1786-ban készített felmérésen alapuló, geometriai értelemben elfogadhatónak tekinthető térképe a polgári közigazgatás számára készült. Az önálló felmérések anyagát: Erdély, Temesi Bánság, Magyar Királyság, Horvátország, Szlavónia, Határőrvidékek optimális csatlakoztatással illesztették a Magyar Királyság felmérési szelvényeiből kicsinyítéssel nyert szelvényekhez. Ez csak kisebb-nagyobb torzításokkal volt lehetséges.¹⁴ A térkép tartalmát is erősen korlátozták.¹⁵ Egyik legszembeötlőbb vonása, hogy viszsza a domborzat halmocskás ábrázolása az alaprajzszerűhöz képest.

3.3.3. *Kerületi térképek*

A II. József által 1785-ban bevezetett 13 közigazgatási körzet, kerület (Bezirk) térképei a teljes történelmi Magyarország területére elkészültek, a katonai Határőrvidékek kivételével (ezek nem tartoztak a kerületi beosztásba), szigettérképek, tehát csak az adott kerület területét ábrázolják. Mindegyik kerület megkapta a maga területét ábrázoló 1 : 192 000 méretarányú térképét. Így ez volt az első olyan, nagyobb méretarányú térkép, amelyet a polgári közigazgatás szabadon felhasználhatott.

3.3.3.1. *A Temesvári Kerület 1 : 192 000 méretarányú általános térképe, 1787*

A Temesvári Kerület 1 : 192 000 méretarányú általános térképe Arad, Bács, Torontál, Temes, Krassó, vármegyék területét tartalmazza.¹⁶ A térkép fedőterülete nem esik egybe Temesi Bánság területével, hiszen még két vármegye- Arad, Bács területe tartozott oda.

3.3.3.2. *A Temesi Bánság térképe, 1784*

A Temesi Bánságról 1784-ben külön is készült egy 1:192 000 méretarányú térkép, a két katonai határőrvidékkel (Német-bánsági, Oláh-bánsági ezredekkel) együtt. Ezzel igazolva a terület „különállást.”¹⁷

3.3.4. *Magyarország 1 : 230 400 méretarányú térképe, 1804*

A felmérési méretarány 1/8-ra kicsinyített térkép 20 szelvényen ábrázolja az ország területét. A domborzatábrázolás, árnyékolással történik, az erdőket jellel ábrázolják. A térképmű részletgazdag, a lehetséges legtöbb adatot tartalmazza, amelyet a méretarány megenged, így sokszor nehezen olvasható. Egy szelvény, mérete 95 x 63 cm, fekvő téglalap

alakú és 144 felmérési szelvény területét öleli fel, amely a természetben 218 x 145 km. területet fed. A felmérési szelvények határoló vonalai szintén jól kivehetőek. A térképet nem fejezték be, se cím, sem jelkulcs, egyéb megírás nem tartozik a térképhez, amely szígettérkép.¹⁸

3.3.5. A birodalom 1 : 864 000 méretarányú térkép, 1822

A Habsburg Birodalom teljes területét összefüggően ábrázoló egyetlen térkép Fallon ezredes irányításával készült, 1 : 864 000 méretarányban, amely a felmérési méretarány harmincad része. Már javában folyt a II. katonai felmérés (1806–1869), amikor 1822-ben Bécsben megjelent.¹⁹ A térkép 9 szelvényből áll, egy szelvény mérete 57 x 41 cm, színezett rézmetszet.

4. A II. katonai felmérés, 1819–1869

A II. katonai felmérés egyik előzménye, az volt, hogy még mindig nem sikerült elkészíteni egy, az egész Osztrák Birodalmat összefüggően ábrázoló térképművet. A Magyar Királyság felmérése a Temesi Bánsággal és a Bánsági Határőrvidékkel együtt 1819–1869 között folyt, többszöri megszakítással.²⁰ A területet 1112 szelvény fedi. A felmérés alapján készült kisebb méretarányú térképművek kéziratos szelvények voltak, amelyek nyomtatásban nem jelentek meg.

4.1. Felmérési szelvények

A felmérés geodéziai alapját egységes háromszögelési láncolat alkotta. Módszere a grafikus háromszögelés és a mérőasztalos felvétel volt. A domborzatot csíkozással ábrázolták. Egységes jelkulcsot, egyezményes térképjelek 1827-től használtak. A jelkulcs nyomtatásban csak később jelent meg, egyaránt tartalmazza a kéziratos felmérési szelvények és a levezetett térképművek jeleit.

A színes, kéziratos térképszelvények mérete 63 x 46 cm. Az eredeti sorozat szelvényeinél fent és jobb oldalt szélesebb keret határolja az egyes lapokat. Magában a keretben a bal felső sarokban olvasható a csatlakozó szelvény száma, mellette az ország, terület illetve a megye megnevezése, középen a szelvény megnevezése, majd a grafikus aránymérték (egy fél osztrák mérőföld, 5000 Schritte [lépés] vagy 2000 Klafter [bécsi öl]) következik. A jobb oldalon levő keretben megyék szerint kigyűjtötték a településeket, feljegyezve a házak, istállók, valamint a beszállásolható emberek és lovak számát. A gazdasági létesítmények (malmok) is feltüntetésre kerültek. Mindezek alatt olvasható a felmérést irányító tiszt neve, rendfokozata, ezrede, a felmérés éve, továbbá a felmérő és rajzoló, valamint a névírást végző tisztek neve, rendfokozata és ezrede. A szelvényeket nem nyomtatták ki, 1854-ig titkosak voltak.²¹

4.2. Levezetett térképek

4.2.1. A Magyar Királyság 1 : 144 000 méretarányú térképe, 1869–1881

A II. katonai felmérésből készült el a Magyar Királyságot ábrázoló 1869 és 1881 között a – a felmérési méretarány 1/5-ében – az 1 : 144 000 méretarányú 141 szelvényből álló Magyar Királyság részletes térképe.²²

A részletes szelvények alakja fekvő téglalap, méretük 37,9 x 25,3 cm. Mivel a felmérési szelvények a „birodalmi” szelvényezésben készültek, a részletes térképek is szabályos levezetéssel készültek. Egy részletes szelvény 9 (3 x 3) „rég” méretben készült felmérési

szelvény területét ábrázolja. A térkép fedőterülete délen túlnyúlik a Magyar Királyságon, magába foglalja Szlavónia és a Szlavón Határőrvidék területének nagy részét is (ez a Magyar Királyság területéhez képest további öt, 1 : 144 000 méretarányú szelvényt jelent). A térképszelvények keretén a Ferrótól számított földrajzi fokhálózattal találhatók, perc-beosztással. A kereten kívül a bal felső sarokban találjuk a szelvény jelölését (pl. I.9.), középen a szelvény megnevezését. Alul középen található az aránymérték (bécsi ölben), a méretarány (1 : 144 000) és a kiadás éve. A kereten kívül olvasható a rézmetsző(k) neve. A térképek egyszínű fekete rézkarc nyomatok, nagyon finom vonalakkal, plasztikus domborzatábrázolással.

4.2.2. A Magyar Királyság 1 : 288 000 méretarányú térképe, 1853

A felmérési méretarány 1/10-ére kicsinyítésével készültek az 1 : 288 000 méretarányú általános térképek, amelyek szintén tartományonként, illetve országonként jelentek meg. Magyarországon az elhúzódozó felmérés miatt előbb hagyták el a nyomdát az általános térképek, mint ahogy a felmérés teljesen befejeződött volna. Így azok alapjául sok helyütt még az I.(!) katonai felmérés szelvényei szolgáltak. Nem igazán tekinthetők levezetett térképeknek.

Az általunk tárgyalt területről egy nagyméretű 127 × 84 cm. térképszelvény jelent meg. A Szerb Vajdaság, a Temesi Bánság és négy Katonai Határőrvidék: a pétervárad, a német bánsági, az illír bánsági és a román-oláh bánsági ezredek általános térképe.²³ Amely a Magyar Királyság délkeleti (a Baja, Szeged, Arad vonaltól délre eső) részét ábrázolja, a Pétervárad Határőrvidék területével kiegészítve. Előbb jelent meg, mint ahogy a terület felmérése (az 1860-as évek közepén) végbement

4.2.3. A birodalom 1 : 576 000 méretarányú áttekintő térképe, 1856

Még mindig nem sikerült az egész Birodalmat összefüggően ábrázoló térképművet elkészíteni. A Bécsi katonaföldrajzi Intézet kiadta 1856-ban a felmérési méretarány 1/20-ában, az ún. „Scheda”-féle térképet. Amely kis méretarányához képest, igen részletes, adatokban gazdag, szinte zsúfolt a 20 színezett, rézmetszetű szelvényből áll. A szelvények fekvő téglalap alakúak, méretük 50,6 × 44,3 cm, a valóságban 291,2 × 254,9 km területet fednek. A Bonne-féle vetületben kiadott szelvények 4 sorban és 5 oszlopban helyezkednek el, folyamatosan számozódnak I-től XX-ig.

5. A III. katonai felmérés, 1872–1884

Ennél a felmérésnél valósult meg először az a törekvés, hogy a Birodalom teljes területe összefüggően készüljenek el a 1 : 25 000 méretarányú felmérési szelvények.²⁴ Az alpméretarány megválasztásánál változatlanul fontos szerep jutott a lépésmérésnek. (1 lépés 75 cm, így 1000 lépés 750 méternek felelt meg, ami a térképen 3 cm-t tett ki. Egy centiméter tehát 250 m volt a valóságban, így a méretarány 1 : 25 000 lett.) A térképmű poliéder vetületben, ferrói kezdőmeridiánnal készült.²⁵

5.1. A felmérési szelvények

Geodéziai alapját a megfelelő számú csillagászati helymeghatározás, a teodolitokkal meghatározott háromszögelési hálózat és a trigonometrikus magasságmérés alkotta. A háromszögelési és egyéb pontok felrakása földrajzi koordinátaikkal történt. A domborzat ábrázolása az igen plasztikus, geometriai csíkozással történt, amelyet 20, illetve síkvidéken

10 m-es felezőszintvonalakkal, és magassági pontokkal egészítették ki. A színes, kézíratos szelvények mérete 76 x 56 cm, egy szelvény 264 km²-nyi területet fed le. A történeti Magyarország területét 1353 db felmérési szelvény fedi le. A kézíratos, színezett felmérési szelvények egy példányban készültek.

A térkép tükrét 3 mm vastag fekete keret szegélyezi, amihez fent és jobb oldalon hasonló vastagságú külső keret járul, ahol, a két keret között, a különböző megírások állnak: a bal felső sarokban a méretarány (1 : 25 000), mellette az aránymérték osztrák mérföldben, méterben és lépésben megadva. Középen tüntették fel a térképszelvény áttekintő szelvény szerinti jelzetét (Gradkartenblatt Zone 18 Colonne XVI Section SO), alatta a terület, ország megnevezését. A jobb felső sarokban lejtőalapmértéket (Anlagenskala) valamint a szintvonalak jelölését találjuk. A jobb oldali keretben fent szerepel, hogy a szintvonalakat hány magassági pont alapján szerkesztették, alatta a felmérés irányítójának, a felmérő tisztnek, majd a névírást végző katonának a neve, rendfokozata, ezrede olvasható. A felmérési szelvényeken földrajzi fok- vagy egyéb hálózat nincs.²⁶

5.2. Levezetett térképek

A felmérési szelvények kiadását nem tervezték, csak a nyomtatásban megjelent levezetett térképek alapjául szolgáltak a következő méretarányviszonyok szerint:

- 1 : 75 000 méretarányú részletes térkép (Spezialkarte),
- 1 : 200 000 méretarányú általános térkép (Generalkarte),
- 1 : 750 000 méretarányú áttekintő térkép (Übersichtskarte).

5.2.1. A 75 000 méretarányú részletes térképmű 1873–1918

A Habsburg Birodalom III. katonai felmérésének a legrészletesebb és legnagyobb méretarányú kiadásra szánt térképműve.²⁷ 1873 és 1889 között készült el. A térképművet nagy részletgazdagság, jól olvashatóság, erőteljes ábrázolási mód jellemezte. Domborzatábrázolása csíkos, 100 méteres alapszintvonalakkal. Takarékosági és gyorsasági szempontból fekete színben – ami a hegyvidéki szelvények olvasását megnehezítette – sokszorosították. Egy térképszelvény mérete 50 x 37 cm, és 1056 km-nyi területet ábrázol. A történeti Magyarország területét 367 db a mai Magyarország területét 122 db szelvény fedi le. Az I. Világháborúban 1079 db szelvényre bővült.

A hetvenötezeres szelvények a huszonötezeres felmérési szelvények csaknem minden síkrajzi elemét tartalmazzák, az erősen egyszerűsített domborzatot itt is csíkoszással ábrázolták, a magassági viszonyokat szintvonalakkal (100 m-es alapszintvonalakkal, helyenként szaggatott vonallal jelölt 50 m-es segéd szintvonalakkal) érzékeltették. Sokszorosításuk egy színben, heliogravura (fotomechanikus mélynyomó eljárás) útján történt.

A hetvenötezeres szelvények kereten kívüli adatai: a bal felső sarokban a jelzet (pl. Zone 15 Col. XX.), középen a térképen szereplő legnagyobb település neve. A kereten a földrajzi fokoztatás (a hosszúságok Ferrótól), a belső és a külső keret között a kifutó szintvonalak megírása, a kereten kívül a csatlakozó térképszelvények jelzete. Alul középen feltüntették a huszonötezeres méretarányú felmérés idejét (Inland nach Aufnahme ...), alatta a méretarányt (1 : 75 000), az alatt pedig a kiadót (K. u. K. Militärgeographisches Institut). A jobb alsó sarokban a térkép szerkesztésében részt vevő tisztek neve olvasható a helyesbítési adatokkal együtt.

A III. felmérés befejezése után – az 1 : 75 000 méretarányú térképek helyesbítése végett – szükségessé vált az eredeti felmérési szelvények helyszíni felülvizsgálata. A helyszíni megújítás (a reambulálás) 1895-ig tartott. A második kiadás 1896–1914 között jelent meg.

Ezután a helyesbítéseket – mind a terepen, mind a rajzasztalon (szobában) – mindig ebben a méretarányban hajtották végre. Így biztosították a térképmű aktualitását. Ezeken a szelvényeken a „nachträge” (kiegészítés) évszáma szerepel. Később a kiegészítések a „Teilweise berichtigt” (részbeni helyesbítés) felirattal folytatódtak. A részletes térképek „naprakészességét” a gyakori kiadások biztosították, mivel a nyilvántartások alapján folyamatosan frissítették őket.²⁸

5.2.2. Közép-Európa 1 : 200 000 méretarányú általános térképműve, 1887–1916

A térképmű 282 szelvényből áll.²⁹ Közép-Európa területére készült el. Eredetileg az Osztrák-Magyar Monarchia haditérképének szánták 1887–1913 között. Erre a célra nem teljesen felelt meg: kis méretaránya miatt a harcvezetésére csak részben volt alkalmas. A térkép az utak és a települések részletes és jól áttekinthető képét nyújtotta, a domborzatrajza csak a felszín jellegét adta vissza. A sokszorosítást négy színben végezték: a sík- és névrajz fekete, a vízrajz kék, a domborzat barna, az erdők területe zöld.

Magyarország területét 61 db szelvény fedi le, zömüket 1889-től a század végéig készítették. A térkép a topográfiai viszonyokról nyújtott jó áttekintése miatt továbbra is sokoldalú tudományos és gyakorlati használhatóságot biztosított. A kétszázszázszoros szelvények kereten kívüli tartalma: középen, fenn a szelvény megnevezése (szelvényjelölés és településnév), a kereten a földrajzi fokbeosztás és a csatlakozó térképszelvények megnevezése. Alul középen a méretarány a kiadó, mellette a legfontosabb jelek, rövidítések magyarázata, a jobb alsó sarokban a szelvények első megjelenésének éve, illetve a későbbi kiadásoknál a részbeni helyesbítés (Teilweise berichtigt) dátuma. A történelmi Magyarország területére eső szelvények zömét 1914–1918 között újra megjelentették, néhány szelvényt többször is.³⁰

5.2.3. Közép-Európa 1 : 750 000 méretarányú áttekinthető térképműve, 1882–1886

A térképmű szelvényei a hadászati tervezést szolgálták.³¹ Kis méretarányánál fogva jó áttekinthetőséget nyújtott jelentős kiterjedésű területekről a felsőbb hadvezetés számára.

A hétszázötvenzres szelvényeket valójában csak kiadásuk idejét tekintve sorolhatjuk a III. katonai felmérés levezetett térképei közé, mivel nem a nagyobb (1 : 200 000, 1 : 75 000) méretarányok levezetésével készültek, azok szelvényezésével összefüggést nem mutatnak.

Bonne-féle vetületben készült, eredetileg 30 szelvényből állt, ám még az első kiadás ideje alatt 45, majd 1918-ban 54 szelvényesre bővítették. A történelmi Magyarország területére 10 szelvény esik. A szelvénybeosztás a földrajzi fokhálózattól független, a térképek egyenlő nagyságú téglalapok, méretük 39 × 33 cm, egy szelvény 72 394 km² területet fed. Az Alberts-féle vetületben az ország területéről 4 db szintvonalas szelvény készült el, egy szelvény mérete 47 × 47 cm, ami 96 000 km² területet fed le.

A hétszázötvenzres szelvényeket eredetileg 4 színben nyomtatták: fekete síkrajzzal, piros úthálózattal, kék vízrajzzal és csíkozott, barna domborzatrajzzal. A szelvények jelölése a kereten kívül, a bal felső sarokban található, a szelvényen szereplő kiemelt helységnevek pedig középen. A kereten a földrajzi fokhálózatot 1 fokonként jelölik (kezdőmeridián Ferro), a kereten kívül szerepel a csatlakozó szelvények megnevezése, alul középen a méretarány, alatta a kiadó, kétoldalt az aránymérték km- és földrajzimérföld-beosztással. Jobb alsó sarokban a szelvény első megjelenésének dátuma, alatta pedig a „Nachträge” (kiegészítés), ill. a „Teilweise berichtigt” (részbeni helyesbítés) évszáma.

A hétszázötvenzres szelvények úgynevezett hipszometrikus változata is ismert, amely jól érzékelteti a magassági viszonyokat. A szintvonalakat 150, 300, 500, 700, 1000, 1300, 1600, 1900, 2300, 2600, 2900 és 3200 méterenként jelölték, a köztük levő területet színek-

kel töltötték ki. Alul, a térkép keretén kívül adták meg a színskálát (a hegy- és dombvidéket a barna, a síkvidéket a zöld különböző árnyalataival jelölték). A hipszometrikus változatok 1892-ben jelentek meg, csaknem az egész történelmi Magyarország területére.³²

6. Összegzés

A Monarchia felbomlásával ezek a térképek, térképművek alapanyagul szolgáltak az új utódállamok számára. Az 1919-ben önállóvá vált magyar katonai térképészetnek a III. katonai felmérés képezte az alapját – különböző eljárások útján történő helyesbítésekkel, méretarány-transzformálásokkal – az 1949-ig kiadásra kerülő térképeknek. Az új délszláv állam térképészete is magas fokon vitte tovább a Bécsi Katonaföldrajzi Intézet örökségét.

JEGYZETEK

1. A terület történetéről lásd Gulyás László (2009) A Bánság a török kiűzésétől 1918. In: Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 25–44. old.
2. Kókai Sándor (2004): A Bánát fogalma és határainak változása 1779-ig. In: Természettudományi Közlemények 4. kötet. pp. 179–194. (szerk.: Kókai S.) Nyíregyháza.
3. Suba János (2009): A határvédelem – határvédelem a földrajzi térben, In: A Virtuális Intézet Közép-Európa kutatására (VIKEK) évkönyve 2009, (szerk.: Gulyás L.–Száva F.–Keczer G), Szeged–Kaposvár 2009., pp. 255–260. Nagy Mariann: A Délvidék, mint geopolitikai puffert. In: Kókai S. (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza 61–177. old.
4. Csüllög Gábor (2009/a): A középkori Magyarország regionális tagolódása. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 4–5. szám 2009/4–5. No. 6–7. pp. 64–71., Csüllög Gábor (2009/b): Történeti régiók két földrajzi térben (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán). In: A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve Szeged-Kaposvár. 268–273. old. Csüllög Gábor (2007): Regionális ütközőterek a Délvidéken (a 19–21. századi folyamatok történeti gyökerei. In: Gulyás L.–Gál J. (szerk.): Európai kihívások IV. Nemzetközi tudományos konferencia. Szegedi Tudományegyetem Mérnöki kar, Szeged. 601–605. old.
5. A befolyásolás legfontosabb eszköze a betelepítés volt, erről lásd Marjanucz László (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok (Studia Historica). 8. köt. Szeged. 5–16. old.; Marjanucz L. (2003/a): Autonomia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. In: Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.). Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza, 2003. 107–119. old.; Marjanucz L. (2003/b): A Temesi Bánság településtörténetéhez. In: Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. Szeged. 131–135. old.
6. A Bánság térképezéséről először Jankó Annamária irt. Lásd: Jankó Annamária (2006): A Temesi Bánság térképezése a XVIII. században In: Kókai Sándor (szerk.) A Délvidék történeti földrajza Nyíregyháza. 75–84. old.
7. A térkép címe: Johann Christoph Müller: Augustissimo Romanor. Imperatori Josepho I. Hungariae Regi Invictissimo Mappam hanc Regni Hungariae propitiis elementis fertilissimi cum adjacentibus regnis et provinciis nova et accuratiori forma ex optimis schedis collectam. Wien, 1709. A térkép 4 szelvényből áll, egy szelvény mérete: 75 × 55,5 cm. HT jelzet: B IX a 491.
8. A térkép címe: Der Temesvarer Bannat. Abgetheilt in seine Districte, aufgenommen und abgemessen auf hohen Befehl Ihrer Hochfürstlichen Durchlaucht des Prinzen Eugenii von Savoyen... Wien, Kriegsarchiv, KA jelzete: B IX a 554., A Hadtörténeti Térképtárban eredeti méretű színes fénymásolata található HT jelzet: B IX a 1166,
9. Ignatz Müller: Mappa geographica novissima Regni Hungariae divisi in suos Comitatus... Wien, 1769. 12 szelvény, egyenként 85x57 és 85x36 cm. HT: B IX a 513. A térképről bővebben: Suba János: PANNÓNIA, katonai térképeken, 2. Müller Ignác /1727–1804/és térképe „IN: Pannon tükör 5. évf. 2. szám 2000. (Főszerk: Pék Pál) Nagykanizsa. 52–55. old.

10. A térkép címe: Original-Aufnahmskarte des Temesvárer Banats, ausgeführt in den Jahren 1769–1772 unter der Direction des Obersten Elmpt des Generalquartiermeisterstabes, Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 577, HT jelzet B.IX.a 577. (fekete-fehér kicsinyített fotómásolatok), ill. B IX a 1132, színes, eredeti méretű fénymásolatok.
11. A többi területet 1777-ben 4 járásra osztották. 1778-ban a Temesi Bánságot (kivéve a két határ-
ezred területét) közigazgatásilag is a Magyar Királysághoz csatolták és három vármegyére
(Temes, Torontál, Krassó) osztották.
12. A térkép címe Walachisch-Illyrisches Grenz-Regiment, aufgenommen und gezeichnet von
denen unter der Direktion des Oberstleutnant von Wegler des Generalquartiermeisterstab
angestellten Offizieren. Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 602, HT: ua.
13. A térkép címe: Plan des Temeswarer Bannaths, eingetheilt in 11 Districts... Diese Charte ist
unter der Direction des Herrn Obristen Baron v. Elmpt durch verschiedene Offiziere von Anno
1769–1772 ökonomisch aufgenommen worden und von denen Sectionen in diesem Masstab
reduziert worden, durch Christoph Glaser, Unterlieutenant von Marschall. Anno 1773.
Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 578. HT jelzet B IX a 578 (eredeti).
14. A térkép címe: Andreas Neu: Geographische Charte des Königreichs Hungarn. Kriegsarchiv,
KA jelzet: B IX a 528., HT jelzet: B IX a 1120. Eredeti méretű színes fénymásolat. A térképet
három kéziratos példányban rajzolták meg, ellentétben a többi levezett térképpel, amelyek
többnyire 1 példányban készültek. Egy példány a magyar-erdélyi Kancellária, a másik a Hely-
tartótanács, a harmadik az erdélyi Gubernium számára készült.
15. A méretarány választása azt is szolgálja, hogy a titkos katonai térképekkel (felmérési szelvé-
nyek és a levezetett méretarányok egyaránt) minél kevesebb összefüggés maradjon. Az
1 : 192 000. méretarány nem kerek számú hányada a felmérési méretaránynak.
16. A térkép címe: Geographische-Charte des Temeswarer-Bezirks im Königreich Hungarn. 1787.
Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 579. 16 szelvény + 1 füzet. HT jelzet: B IX a 1174. Eredeti mé-
retű színes fénymásolat (a másolat a KA B IX a 580 jelzetű változatáról készült)
17. A térkép címe: Charte vom Bannat. Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 581. 2 szelvény. HT jelzet:
ua. Eredeti méretű színes fénymásolat.
18. Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 517. HT jelzet: B IX a 1161. Eredeti méretű színes fénymásolat.
19. Térkép címe: Ludwig August Fallon: Das Oesterreichische-Kaiserthum mit betrachtlichen
Theilen der angrenzenden Staaten. HT jelzet B IX a 9.
20. A felmérés címe: Aufnahmskarte des Königreiches Ungarn (a Magyar Királyság felmérési
térképe). Kriegsarchiv KA jelzet: B IX a 530. HT jelzet: ua., eredeti méretű, egyszínű másola-
tok, valamint B IX a 1124., eredeti méretű, színes fénymásolatok.
21. Suba János: Magyarország második katonai felmérése IN: Pannon tükör 2001. 6. évf. 1. szám
(Főszerk: Czupik Gyula) Nagykanizsa. 69–72. old.
22. A térképmű címe: Spezialkarte des Königreiches Ungarn (A Magyar Királyság részletes térké-
pe). Militärgeographisches Institut, Wien, 1869–1881. (Címlap, 141 szelvény, egy áttekintő tér-
kép; egyszínű rézmetszet) HT jelzet: B IX a 531/1–4. Több kiadásban, albumba kötve, hajto-
gatva, szelvényenként tárolva.
23. A térkép címe: Emanuel Friedberg: General-Karte de Vojvodschaft Serbien und des Temescher
Banates dann der vier Granzregimenter Peterwardeiner, Deutsch–Banater, Illirisch–Banater und
Roman–Banater. G. Q. St., Wien, 1853. HT jelzet: B IX a 574.
24. A térkép címe: General-Karte des Oesterreichischen Kaiserstaates Militärgeographisches Institut,
Wien 1856. HT jelzet: B IX a 17. Hajtogatott formában, dobozban tárolva.
25. A ferói meridiánrendszer a Kanári szigetek legnyugatibb szigetére (Ferro[–Hiero]) meghatá-
rozott kezdőmeridiánra (ny. h. 17° 39' 46'') épült, egészen 1918-ig, kizárólag a ferói kezdőmeri-
diánt használták.
26. Suba János (2004): Osztrák-magyar Monarchia katonai térképei (A tiszt legfontosabb segédesz-
köze) In.: Boldogtalan hadiidők...”avagy: ami a „boldog békeidők”után következett 1914–
1918 (Szerk.: Ravasz István) Petit Real Könyvkiadó. Budapest. 248–252. old.
27. A térképmű címe Spezialkarte der Österreichisch–Ungarischen Monarchie HT jelzet: B IX a 33.
Sok kiadásban, többféle formában (hajtogatva, szelvényenként, albumba kötve).

28. Suba János (2005): A Honvédség térképei IN: „...És Újfént hadiidők! (avagy a „boldog békeidők” nem térnek vissza) 1939- 1945 (Szerk.: Ravasz István) Petit Real Könyvkiadó. Budapest. 328–332. old
29. A térképmű címe: Generalkarte von Mitteleuropa 1:200 000., HT jelzet: B II a 39. Sok kiadásban, többféle formában (hajtogatva, szelvényenként, albumba kötve).
30. Suba János: Jász-Nagykun- Szolnok vármegye a katonai térképeken 1782-1950 IN: TISICUM Jász-Nagykun- Szolnok megyei múzeumok évkönyve. (XII. kötet) Szolnok, 2001. 367–385. old.
31. A térképmű címe: Übersichtskarte von Mitteleuropa, HT jelzet: B II a 26. Sok kiadásban, többféle formában (hajtogatva, szelvényenként, albumba kötve).
32. Suba János (2008): A magyar katonai térképészet IN: Hazánk dicsőségére 160 éves a Magyar Honvédség.(Főszerk.: Holló József). Budapest. 61–472. old.; Suba János (2009): A határőrvidék – határvédelem a földrajzi térben, In. A Virtuális Intézet Közép-Európa kutatására (VIKEK) évkönyve 2009, (szerk.: Gulyás L.–Száva F.–Keczer G.), Szeged–Kaposvár. 255–260. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csüllög Gábor (2007): Regionális ütközőterek a Délvidéken (a 19–21. századi folyamatok történeti gyökerei. In: Gulyás L.–Gál J. (szerk.): Európai kihívások IV. Nemzetközi tudományos konferencia. Szegedi Tudományegyetem Mémóki kar, Szeged. 601–605. old
- Csüllög Gábor (2009/a): A középkori Magyarország regionális tagolódása. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 4–5. szám 2009/4-5. No. 6–7. 64–71. old.
- Csüllög Gábor (2009/b): Történeti régiók két földrajzi térben (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán). In: A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009. Szeged–Kaposvár, 268–273. old.
- Gulyás László (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. In: Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 2009. 25–44. old.
- Jankó Annamária (2006): A Temesi Bánság térképezése a XVIII. században In: In Kókai Sándor (szerk.) A Délvidék történeti földrajza Nyíregyháza. 75–84. old.
- Kókai Sándor (2004) A Bánát fogalma és határainak változása 1779-ig. IN: Természettudományi Közlemények 4. kötet. 179–194. old. (szerk.: Kókai S.) Nyíregyháza.
- Marjanucz László (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok (Studia Historica). 8. köt. Szeged. 5–16. old.
- Marjanucz László (2003/a): Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. In. Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.). Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza. 107–119. old.
- Marjanucz László (2003/b): A Temesi Bánság településtörténetéhez. In. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. Szeged. 131–135. old.
- Nagy Mariann (2006): A Délvidék, mint geopolitikai puffer. In. Kókai S. (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza. 161–177. old.
- Suba János (2004): Osztrák–Magyar Monarchia katonai térképei (A tiszt legfontosabb segédeszköze) IN: „Boldogtalan hadiidők...” avagy: ami a „boldog békeidők” után következett 1914–1918 (Szerk.: Ravasz István) Petit Real Könyvkiadó. Budapest. 248–252. old.
- Suba János (2005): A Honvédség térképei IN: „...És Újfént hadiidők! (avagy a „boldog békeidők” nem térnek vissza) 1939–1945 (Szerk.: Ravasz István) Petit Real Könyvkiadó. Budapest. 328–332. old.
- Suba János (2006): Magyarország második katonai felmérése In: Pannon tükör 2001. 6. évf. 1. szám (Főszerk: Czupik Gyula) Nagykanizsa. 69–72. old.